

VAN TAALGEBOUW TOT TAALGEBRUIKER

BEDENKINGEN BIJ HET MOGELIJK LAATSTE VAN DALE-WOORDENBOEK

In 1999 was het nog een gebeurtenis van nationaal belang, en dat ook nog eens in minstens twee landen: de nieuwe, dertiende druk van het *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* werd zowel in Nederland als in Vlaanderen aangekondigd alsof er meer aan de hand was dan dat een commerciële uitgever een update maakte van zijn parapedaardje. Wie het nieuws volgde, kreeg allicht de indruk dat de Nederlandse taal zélf, grondig opgepoetst, een nieuwe *release* doormaakte.

Vrijwel alle kranten plaatsten artikelen over het woordenboek op hun voorpagina. De tv-journaals besteedden aandacht aan de 8.878 “nieuwe woorden” die onze taal zouden zijn binnengedrongen (waaronder *klapstoelcontract* en *afroepeconomie* – wie kent ze nog?), aan de woorden die verdwenen waren, en aan het feit dat labels als *germanisme* en *gallicisme* niet langer gebruikt werden.

Binnen een dag was de gehele eerste druk van 65.000 exemplaren dan ook uitverkocht – een gebeurtenis die zelf ook weer het nieuws haalde. Zo bleef er dagenlang aandacht voor een van de best geslaagde marketingcampagnes uit het Nederlandse uitgeverijwezen.

DIGITALE DATABASES

Achteraf was het waarschijnlijk het hoogtepunt in het bestaan van Van Dale Lexicografie. Toen in 2005 de veertiende druk verscheen, bepaalde de uitgever nog weliswaar dat het boek niet voor negen uur des ochtends over de toonbank mocht gaan op de dag van verschijnen en werd de pers al maanden van tevoren bewerkt met informatie over bijvoorbeeld het feit dat het woordenboek nu een heus leeslint kreeg (en dat ook het woord

MARC VAN OOSTENDORP

werd in 1967 geboren in Rotterdam. Studeerde taalkunde in Leiden en Tilburg. Promoveerde in 1995 aan de Universiteit van Tilburg. Is als senior-onderzoeker verbonden aan het Meertens Instituut in Amsterdam en als bijzonder hoogleraar fonologische microvariatie aan de Universiteit Leiden. Publiceert in *Onze Taal* en tal van andere bladen over taal en taalkunde, verzorgt de gratis e-mailnieuwsbrief *Taalpost*, heeft een wekelijkse rubriek over taal op Radio Noord-Holland en schrijft bijna dagelijks op *Neder-L*, het elektronische tijdschrift voor neerlandistiek.
Adres: www.vanoostendorp.nl.

leeslint, dat altijd over het hoofd was gezien, werd opgenomen in de eregalerij). Maar het mocht al niet meer baten. Naar verluidt werden na enkele maanden stapels onverkochte woordenboeken geruisloos door de boekhandel teruggestuurd naar de uitgever.

Die het dus pas nu, tien jaar later, aandurft om weer met een nieuwe druk te komen – een druk waarvan je zou kunnen vermoeden dat het weleens de laatste zou kunnen zijn. En dat in een markt waar de meeste concurrenten zijn verdwenen: Koenen en Verschueren, ooit belangrijke namen, zijn er niet meer. Kramers is opgegaan in Prisma (van Het Spectrum), dat daarmee feitelijk nog de enige concurrent is van Van Dale, en zich bovendien vooral begeeft op de markt van de goedkope pocketuitgaven, zodat de concurrentiestrijd niet eens zo scherp is.

Wie heeft er nog behoefte aan een papieren woordenboek? Veel commentaren wijzen er natuurlijk op dat het internet de markt veranderd heeft. Dat lijkt ook een aantrekkelijke reden voor scepsis. In 2005 was dat nog niet zó sterk doorgedrongen dat het de markt beïnvloedde – de technologische nieuwigheid was toen dat je Van Dale ook op cd-rom kon kopen –, maar inmiddels is er waarschijnlijk bijna niemand meer die niet af en toe iets op het internet opzoekt.

Dat abonnementen op digitale databases de toekomst van het woordenboekbedrijf zijn, lijkt de uitgever ook zelf wel te beseffen. Met de nieuwe papieren druk worden een aantal innovaties aangekondigd van de elektronische uitgave, die gebruikers voortaan zelf kunnen aanvullen en verbeteren.

DE TAAL IS EEN GEBOUW

Mij zou het niet verbazen als we achteraf zullen zeggen dat ook met die digitale innovaties het paard achter de wagen wordt gespannen. Het woordenboek heeft ook elektronisch inmiddels zijn langste tijd misschien wel gehad. Het weerspiegelt een idee over taal dat aan het vervliegen is: het idee dat taal los staat van de mens; dat het een “levend organisme” is dat al dan niet voortkomt uit het volk. In plaats daarvan zien steeds meer mensen de taal als hun hoogstpersoonlijke eigendom; en ze hebben daar niet eens ongelijk in.

Het idee dat de taal een cultuurproduct is, een monument dat we moeten verzorgen, leefde in ieder geval in de eerste periode van de huidige Van Dale heel sterk. “Niet ten onrechte”, schreven I.M. Calisch en N.S. Calisch, de eerste redacteurs, iets meer dan 150 jaar geleden, in 1864, in de inleiding “wordt de taal bij een gebouw vergeleken, waaraan het volk sedert zijne wording arbeid en dat, hoewel nimmer geheel voltooid, toch gedurig in omvang toeneemt”.

De metafoer van het *gebouw* in deze zin is veelzeggend. Dat is een kunstmatig, door mensenhanden gemaakt voorwerp dat bovendien door veel arbeiders tegelijkertijd wordt opgericht, niet de uitdrukking van het talent van een enkeling, maar wel van dat van een volk. Bovendien kan een volk lange tijd doen over het bouwen aan zo’n gebouw. Idealiter bouwt het daarbij steeds nieuwe dingen aan het oude gebouw, maar het vervangt deze niet. “Hoewel veel dat veranderd en in onbruik geraakt is”, zo vervolgden Calisch en Calisch hun inleiding, “door het nieuwere, meer nuttige, wordt verdrongen, mag toch het oude niet geheel worden opgegeven, daar dikwijls de kernachtigheid, het naive, de maagdelijkheid als wij het zoo noemen mogen, der taal juist uit de verouderde taalvormen spreekt.”

Calisch en Calisch stonden hierin tegenover een oudere, romantische opvatting, die zei dat de taal vooral bepaald werd of moest worden door het genie. Aan het begin van de negentiende eeuw had een groep Nederlandse romantische dichters, onder aanvoering van Willem Bilderdijk, ervoor gepleit dat zij voortaan zouden bepalen wat de juiste spelling was. Dat *lagchen* allerwege als *lachen* werd geschreven, was Bilderdijk bijvoorbeeld een doorn in het oog: “Mijn zorg zal zijn de letteruitspraak, die ik vroeger heb zien opkomen, maar die in mijne uitlandigheid heeft gewonnen, ja, kansel, tooneel en pleitzaal heeft ingenomen, in hare verkeerdheid te doen kennen”, schreef hij. Dichters waren de leidsmannen van het volk, op zijn minst waar het taalzaken betrof.

DE TAAL LEEFT

Wat beide opvattingen – die van Bilderdijk en die van Calisch en Calisch – in ieder geval gemeen hadden, was dat ze de taal als een *product* zagen dat nauw verbonden was met een bepaalde gemeenschap – de taalgemeenschap. Daarbij was het in ieder geval zaak om oude aspecten te *bewaren*.

Het borstbeeld van Johan Hendrik van Dale in Sluis, Foto uit het boek *Verhalen over taal. 150 jaar Van Dale* © Ontwerpstudio Spanjaard /Van Dale Uitgevers.

Een woordenboek is dan een nuttig instrument: het bewaart de taalschat, al die woorden die het volk en de dichters in de loop van de tijd aan het almaar uitdijende bouwwerk hebben toegevoegd. Een *boek* was daarvoor de meest geschikte plaats, want cultuurtaal was in de allereerste plaats een schrijftaal.

Die ideeën kwamen al in de tijd van Calisch en Calisch onder druk te staan, om vervangen te worden door een andere gedachte: dat de taal steeds opnieuw moest worden uitgevonden, en dat het een belangrijker taak was om allerlei verouderde zaken weg te gooien. Dat gebeurde zowel in de taalwetenschap als in de letterkunde, en op een manier die latere woordenboekmakers op een bepaalde manier ook weer sterk zou beïnvloeden.

De taalkundige Taco Roorda (1801-1874) hield bijvoorbeeld in 1859 een roemruchte *Verhandeling over het onderscheid en de behoorlijke overeenstemming tusschen spreektaal en schrijftaal*. Deze wekte opzien doordat hij ervoor pleitte al het kunstmatige in de taal zoveel mogelijk te vermijden. Goede schrijftaal moest op alledaagse spreektaal lijken, in plaats van andersom. “Ook moet de schrijftaal zich wachten voor het te lang bewaren, en nog meer voor het oprakelen, van woorden en wijzen van uitdrukking, die in de levende taal verouderd en vreemd geworden zijn, daar er reeds lang andere voor in gebruik gekomen en algemeen gangbaar geworden zijn. Want de levende taal, de taal, zooals die leeft in de mond van een volk blijft, in zijn aard en grondvorm altijd dezelfde taal; maar ondergaat toch steeds metdertijd eenige verandering, hoe onmerkbaar die ook wezen mag voor het oog.”

Van groot belang in deze passage is het woord *leeft*. De taal wordt niet *gebouwd* door het volk, maar *ze leeft* in haar mond. De taal is dus geen gebouw, maar als het ware een onafhankelijk van de mens bestaand “levend wezen”. Dat is een vorm van beeldspraak die (vooral buiten de wetenschap) nog steeds populair is, en bijvoorbeeld vaak wordt aangehaald in discussies over taalverandering, die dan als onvermijdelijk wordt voorgesteld omdat ieder levend wezen nu eenmaal voortdurend verandert. Roorda gebruikte die metafoer in ieder geval regelmatig in zijn verhandeling: “Daarom moet de schrijftaal (...) zich steeds uit de levende spreektaal regenereren, – die verouderde, doode elementen niet willen bewaren, maar uit de levende taal, zooals die door het beschaafde gedeelte van het volk gesproken wordt, zich gedurig verjongen.”

DE TAAL HEEFT WORTELS

Het hing in de lucht. In de Nederlandse letteren en onder het algemene publiek werden deze ideeën vrijwel tegelijkertijd geïntroduceerd door Eduard Douwes Dekker (Multatuli, 1820-1887). In het eerste deel van zijn *Ideen* (dat in 1862 verscheen), schreef hij onder andere zijn fameuze Idee 41: “Ik leg me toe op ’t schryven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan”, wat hij later uitwerkte in de daarop volgende

ideeën: “Wat niet leeft, deugt niet” (Idee 45) en “Ik durf nog niet schryven ‘hollans’ maar er zal ’n tyd komen dat ik het durf.”

Ook in de Vlaamse Beweging was de aan de biologie ontleende beeldspraak gemeengoed, en in ieder geval richtte men zich ook hier op het ongekunstelde. L.L. de Bo schreef in de inleiding bij zijn *West-Vlaamsch Dialecticon* dat “men die eigenaardigheid [van het dialect] bewaren moet, wilt men den wortel, waaraan de taal in ’t herte van ’t volk staat en groeit, en bij gevolg de taal zelve bewaren”. Merk op dat in dit geval het biologische organisme van de taal een wortel heeft in het volk: die wortel hadden wetenschappers als Roorda inmiddels al doorgesneden.

Het citaat van De Bo eindigt op het woord *bewaren*, en het stond niet voor niets in het voorwoord van een woordenboek. Ook wanneer je geïnteresseerd bent in levende zaken, kun je er nog steeds naar streven om sommige van die zaken te bewaren. Een woordenboek wordt dan een soort herbarium, of eventueel een systematische botanische tuin. De taal kan zo, ondanks alle wildgroei, een afgebakende eenheid blijven.

DE TAAL WEERSPIEGELT DE WERKELIJKHEID

Dit is ook de manier waarop de redactie van Van Dale in de afgelopen decennia hebben geopereerd. “Een levende taal als het Nederlands”, zeggen zij, mét gebruikmaking van de biologische metafoor, in de inleiding van de veertiende druk uit 2005, “ontwikkelt zich met de evoluerende werkelijkheid waar ze onderdeel van is. Veranderingen in de werkelijkheid weerspiegelen zich in een gestage wijziging van de woordenschat. Deze breidt zich aanhoudend uit met nieuwe woorden en uitdrukkingen, vooral voor verschijnselen die er eerder niet waren. Tevens ondergaat de beschikbare woordenschat wijzigingen doordat woorden of betekenissen in onbruik raken of juist een nieuwe, aan de veranderende werkelijkheid aangepaste betekenis of bijklank krijgen.”

Het is de moeite waard om stil te staan bij wat hier precies gezegd wordt – juist als het misschien allemaal heel voor de hand liggend klinkt: het klinkt voor de hand liggend omdat het ingebed is in de manier waarop wij heden ten dage nu eenmaal naar taal kijken. Maar dat is geen vanzelfsprekendheid.

Belangrijk is bijvoorbeeld de passieve stijl waarin een en ander geschreven is – er komen volgens deze tekst geen mensenhanden te pas aan de ontwikkeling van de taal. De werkelijkheid evolueert voortdurend en die veranderingen worden automatisch “weerspiegeld” in de woordenschat.

De taal is in deze manier van kijken een volkomen autonoom organisme geworden, dat geheel los staat van “het volk” – dat woord wordt in de inleiding niet genoemd. Wel zijn er personen, maar ook zij bouwen niet aan de taal, maar zijn er “gebruikers” van: “Een levende taal kenmerkt zich door variatie in het persoonlijke oordeel van de individuele gebruikers over bepaalde taalelementen.” Ook de individuen zijn in die zin

passief. De “evoluerende werkelijkheid” (wat dat ook moge zijn) verandert de taal, en deze veranderingen worden op hun beurt weer gereflecteerd in een “persoonlijk oordeel” van de individuele gebruikers. Dat oordeel zelf is kennelijk ook zo onveranderlijk dat het door een natuurwet gegeven is. De woordenboekmaker én degene die het woordenboek raadplegen kunnen alleen proberen rekening te houden met die variatie: “Op grond hiervan”, schrijven de woordenboekmakers na de vorige zin, “is het raadzaam de grenzen tussen wat wel en wat niet algemeen is principieel met een ruime marge te hanteren.”

Ieder idee van enige maakbaarheid is daarmee verdwenen: de Nederlandse taal staat volkomen los van de sprekers – de laatsten kunnen zich alleen maar aan haar aanpassen. Hoe het voorwoord van de vijftiende druk eruit zal zien, weet ik op het moment nog niet. Ik durf wel te voorspellen dat de trant dezelfde zal zijn.

AUTORITEIT

Het is ook een logische ontwikkeling in het denken: het maken van een woordenboek is in de afgelopen honderdvijftig jaar geprofessionaliseerd. Het is een vak geworden, waarvoor zelfs opleidingen zijn. Daarbij hoort dat de beoefenaars zich bezighouden met iets wat objectief is en los staat van mensen of volkeren. Met al hun nукken en grillen passen zij daar niet in. De ware woordenboekmaker is een onderzoeker van de natuur: hij heeft er geen greep op, maar legt alleen vast wat vanzelf verandert (onder invloed van de ook al vanzelf “veranderende werkelijkheid” – op zich een begrip met wonderlijke implicaties).

Er zijn echter twee problemen met deze opvatting. De eerste is dat ze feitelijk los is komen te staan van de meeste taalwetenschap, die de taal wel degelijk ziet als iets dat voortkomt uit of geworteld is in de individuele taalgebruiker óf in een volk, dat dan vaker met een wat moderner woord als “taalgemeenschap” wordt aangeduid. Over welk van de twee het meest verkieslijk is, kan worden gedebatteerd, maar als ik het goed zie, is de visie dat de taal vooral een zaak is van de individuele spreker aan de winnende hand. En één ding is in ieder geval zeker: taal staat niet los van mensen – en de mensen zijn dan ook geen “gebruikers” van de taal maar haar oorsprong. Je kunt een taal daarom niet bestuderen zonder je handen vuil te maken aan het dagelijkse leven van de sprekers.

Nu kun je nog zeggen dat dit een abstract wetenschappelijk debat is, maar feitelijk past ze in een maatschappelijke trend waarin zowel Nederlanders als Vlamingen zich steeds minder gelegen laten liggen aan wat “de taal” “nu eenmaal” van hen verlangt, en zelf bepalen hoe ze willen spreken en welke woorden ze willen gebruiken. In Nederland is die trend al enkele decennia aan de gang; in Vlaanderen lijkt ze vooral de laatste jaren los te komen, getuige bijvoorbeeld de enquête die onder meer de

krant *De Standaard* eind 2014 hield onder “taalprofessionals” die veel meer geneigd bleken om “Vlaamse” woorden en uitdrukkingen – lees: woorden en uitdrukkingen die ze dagelijks gebruiken – ook in formele teksten toe te staan.

Dat betekent niet dat mensen hun taal niet meer op elkaar afstemmen – ze willen wel met elkaar praten –, maar wel dat er minder behoefte is aan een autoriteit die weet hoe het zit. Wie wil weten hoe een woord doorgaans gespeld of gebruikt wordt, kan dat zelf ook googelen. En zelfs wie een onbekend woord tegenkomt, kan in ieder geval gemakkelijk nagaan in welke contexten het gebruikt wordt, of wat Wikipedia erover zegt.

Het internet, het wereldwijde internet, voldoet als bron eigenlijk veel beter aan dit idee over wat taal is: het eigendom van ieder van ons, en iets waarin we geheel of gedeeltelijk overlappen met andere burgers. Een vastomlijnd woordenboek over een eenheidstaal past daar juist minder goed bij – tenzij het misschien schoolwoordenboeken zijn, en dat is nu juist vooral de markt van Het Spectrum. Of Van Dale nog een zestiende druk haalt, lijkt me onzeker. Dat er ooit een twintigste komt, is zo goed als uitgesloten.
